

kutatás

Bálint Endre Pán Imréhez címzett levelének borítékja, 1957. augusztus 14.
Magángyűjtemény

PÓCS VERONIKA

ÚJRAKEZDENI ÉS MEGHALADNI

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS PÁN IMRE 1957-ES PÁRIZSI EMIGRÁCIÓJÁT
KÖVETŐ ÉVEIRŐL, GYŰJTÉSÉRŐL, MAGYARORSZÁGI
KAPCSOLATAIRÓL 1960-IG

TMinden emigrációval kapcsolatos személyes történetben felvetődik a kérdés, hogyan sikerülhet az egyiknek, ami a másiknak ugyanolyan körülmények között nem. Hogy miként lehet a munkaszolgálatot, a család nagy részének elvesztését és a teljes elszegényedést követően a lehető legprogresszívabb módon aktuális művészeti problémákról, kérdésekről gondolkodni, beszélni, alkotni? Pán Imre (1914–1972) ezeket a kérdéseket magától értetődően, a szellemi és művészeti rekreáció és az aktuális nemzetközi kontextusba „visszakerülésért” való elszánt munkával válaszolta meg. E tevékenységére – a teljesség igénye nélkül – néhány, számára kiemelten fontos magyar művészbarátjával Párizsban megvalósított kiállításának felidézésével emlékezünk,¹ a kiállítások magángyűjteményekben megőrzött dokumentációjának vizsgálatával, Pán képzőművészeti kollekcója eddig ismeretlen darabjainak feltárásával.

¶ A magyar vonatkozású, Pán által szervezett párizsi programok talán nem nevezhetők a francia művészeti közeg perspektívájából nagyszabású bemutatóknak, de a kommunista diktatúrában élő, javarészt az egykori Európai Iskola köréhez tartozó alkotók számára, akik 1948-at követően már vagy tíz éve vegetáltak mind egzisztenciális, mind pedig szellemi értelemben a lezárt magyar országhatárokon belül, igen reménykeltő, mondhatni valamelyest kárpótló élmény volt minden adódó lehetőség. Az emigrációt választó Pán egyre bővülő kapcsolatrendszerének köszönhetően a Franciaországban bemutatkozási lehetőséghez jutó barátai, mint Anna Margit, Kassák Lajos vagy Korniss Dezső, így, hosszú évek után újra „kortárs” művészként állíthattak ki, méghozzá nemzetközi szinten.²

¶ Az 1957-ben emigráló művészeti író, költő, lapkiadó Pán olyan műveket vitt magával a gyűjteményéből, amelyeket a leginkább eladhatónak vagy a francia közönség számára értékesnek ítéltetett, leendő kiállítások megszervezésének reményében. Ugyanígy tett az általa írt vagy szerkesztett dokumentumokkal is (*IS-füzetek*, *Index – Az új kultúrtörékvések lapja*, *Az Európai Iskola Kiskönyvtára* sorozat), amelyek a szerzőkkel és tartalmukkal erőteljes francia orientációt mutatnak, ezért meggyőző referenciaanyagként tekinthetett rájuk. Pán precíz, rendszerező alkatú ember volt, ebből következően fontosnak tartotta elkészíteni kuratori, műkritikusi működésének kvázi portfólióját, egyfajta emlékkönyvét,

*a lezárt magyar
országhatárokon
belül, igen
reménykeltő,
mondhatni
valamelyest
kárpótló élmény
volt minden adódó
lehetőség*

az életművet kutató számára felbecsülhetetlen az efféle naplóértékű dokumentumegyüttes, amelyet készítője az Európai Iskola XV. tárlata, azaz az 1947-es Francia–magyar kiállításától kezdődően 1970-ig, betegsége komolyabb válásáig folytatott

amely egy kartonlapokra ragasztott cikkekből, meghívókból, sajtómegjelenésekből, leporellókból álló album volt.³ Az életművet kutató számára felbecsülhetetlen az efféle naplóértékű dokumentumegyüttes, amelyet készítője az Európai Iskola XV. tárlata, azaz az 1947-es Francia–magyar kiállításától kezdődően 1970-ig, betegsége komolyabb válásáig folytatott. Utolsó beragasztott darabként Kádár Béla 1970-es, a párizsi Galerie Jean Chauvelin-ben (4. rue de Fürstenberg) megrendezett kiállításának leporellója szerepel, amelyben Pán természetesen saját szövegével tiszteleg egykori barátja emléke előtt, akit a szintén Európai Iskola-alapító Gegesi Kis Pál ellenállása miatt egykor nem kérhetett fel a kör képzőművész tagjai közé.

TERVEK, PÁRIZSRÓL

az elképzelések szerint a „stúdió” tevékenysége valamelyest „ismeretterjesztő”, de leginkább a magyar művészeknek a legújabb európai, kortárs tendenciák felé való felzárkózását igyekezett volna segíteni, valamint a nemzetközi csereprogramokkal való kapcsolat-építés felé is törekedni vágyott

¶ Pán magyarországi hagyatékában⁴ található egy gépelt tervezet, amelyet Bálint Endrével rögzítettek még 1957-es kiutazásuk előtt egy haladó szellemű, de nyilvánvalóan időszerűtlenül merész elképzelésekkel felvázolt, általuk „Művészeti Stúdióknak” nevezett intézmény megalapításáról. A szöveg tartalma természetesen semmilyen módon nem felelhetett meg még az 1956-ot követő kultúrpolitika hivatalos elképzeléseinek sem. Az elképzelések szerint a „stúdió” tevékenysége valamelyest „ismeretterjesztő”, de leginkább a magyar művészeknek a legújabb európai, kortárs tendenciák felé való felzárkózását igyekezett volna segíteni, valamint a nemzetközi csereprogramokkal való kapcsolat-építés felé is törekedni vágyott. A dokumentum Pán budapesti hagyatékában a „Tervek” feliratú mappában található, és a keltezési ideje 1957. február 16. A szövegben – amelyet stílusa alapján inkább Pán Imrének, mint Bálint Endrének tulajdoníthatunk – egy kiállítóhelyiség létrehozását is szorgalmazzák konkrét helyszín megjelölésével: a Művészeti Alap 5. számú, Kammermayer Károly utcai helyiségét javasolják erre. Pán a Bálint Endrével való kiutazása előtt nem lehetett biztos abban, hogy végleg Párizsban marad, legalábbis a tervezet alapján úgy tűnik, magyarországi feladatokban gondolkodtak: „A stúdió modern része csoportkiállításal kezdené a programot és ezt a kiállítást a Magyarországon lévő modern külföldi anyag kiállítása követné. Ezután következhetnének sorra az egyéni kiállítások, időnként megszakítva egy-egy külföldi kiállítással, amelynek anyagát a csoport tagjai bármikor megszerzik külföldről.”

¶ Motivációikról, a stúdió megnyitásáról így fogalmaznak: „...szükség van rá, mert a csoport két vezető tagja, Bálint Endre és Pán Imre a Szövetség kívánságára kiállítások rendezésére és külföldi művészek meghívása céljából rövidesen

Vajda Lajos: *Cím nélkül*, 1936–1937, papír, kollázs
Magángyűjtemény

Ámos Imre: *Cím nélküli*, 1944, gouache, papír, 23 × 16 cm

Párizsba utazik két hónapra, és a stúdiót előzőleg meg kellene nyitni és újtá-
ra igazítani.”

¶ Bálint és Pán, ahogy a terv szövegében előzetesen felvázolták, csakugyan kiutaz-
tak, és megérkezésüket követően valóban első számú terveik között szerepelt a
magyar művészek bemutatása párizsi vagy más európai helyszíneken, de min-
denekelőtt Vajda Lajos emlékkiállításának megvalósítása, majd az egykori
Európai Iskolához tartozó művészek (Anna Margit, Korniss Dezső, valamint az
ekkoriban szintén Párizsban élő Rozsda Endre) munkáinak franciaországi be-
mutatása következett volna.

¶ Vajdát Pánék a kör nemzetközi kontextusban is legkiemelkedőbb és leginkább
egyedülálló figurájának tekintették. Pán Imre maga is jelentősebb gyűjtemény-
nyel rendelkezett, de Bálint Endre is egy mappára való Vajda-művet vitt ma-
gával Párizsba, ezeket együtt mutatták be galériákban, illetve az érdeklődő
művészbarátaiknak. Bálint, ahogy Kozák Gyula is részletesen leírja tanulmá-
nyaiban,⁵ szinte személyes missziójaként tekintett Vajda nemzetközi megismer-
tetésének ügyére, de személyes problémáinak következtében erre mégsem ju-
tott kellő figyelem. A közelmúltban Szentendrén megrendezett *Világok között*
– *Vajda Lajos élete és művészete* című kiállításon⁶ a „Fordulat” termében megte-
kinthető volt egy fotó felnagyított reprintje, amelyen Vajda 1943-as emlékkiállí-
tásának egyik enteriőr-részlete látható. A képen szereplő, két sorban három-há-
rom Vajda-mű között a bal felső darab azonosítható az eddig lappangónak vélt,
Pán Imre hagyatékában fellelt kollázssal.

¶ Egy 1957 végén keltezett, Párizsban írt levélben Pán Bálintot sürgeti, adja át az ál-
tala őrzött Vajda-rajzokat, hogy azokat 1958 januárjában „a galériában”, tehát
munkahelyén, az Otto Hahn által vezetett La Main Gauche Galériában (1, rue
Thérese) bemutathassa.⁷ A tervezettnél egy hónappal később, februárban Pán
valóban megrendezhette a grafikai kiállítását *Miroirs de Papier* (A papír tükrei)
címmel, a tárlat kiállítói között több magyarral együtt Vajda Lajos neve is sze-
repelt. A csoportos bemutatón Arp, Braque, Léger, Max Ernst, Miró, Goncsa-
rova, Larionov, Corneille, Marcel Jean és mások rajzai mellett magyar barátai,
Rozsda Endre, Szenes Árpád, Anna Margit, Czóbel Béla és Hajdú István (Etien-
ne Hajdu) munkáit is láthatta a közönség. Pán ekkor mint megbízott művésze-
ti tanácsadó és kiállításrendező dolgozott a Galerie La Main Gauche-ban, ahol

Pán Imre maga
is jelentősebb
gyűjteménnyel
rendelkezett,
de Bálint Endre is
egy mappára való
Vajda-művet
vitt magával
Párizsba, ezeket
együtt mutattak
be galériákban,
illetve az érdeklődő
művészbarátaiknak

*A Párizsban néhány éve új egzisztenciát felépítő, magát immáron
végrelegesen emigrációban pozicionáló Pán kiemelt tisztelettel igyekezett
ápolni a Kassákkal való kapcsolatát.*

a szintén magyar származású Otto Hahn bízta meg a feladatokkal. 1958 májusában az ugyanitt megrendezett *Quatre peintres* (Négy festő) című kiállításra újra beválasztott egy magyar művészt, „Anna Marguite”-ot.

¶ A kiállításokat Pán munkaadói, illetve a közönség is sikeresnek értékelhette, hiszen újabb lehetőséget kapott és igen hatásos tematikára építhette fel következő kurátori munkáját: *Les partenaires artistiques* (Művésztársak). Az 1958 tavaszán (május 9.–július 1.) megnyitott tárlaton – többek között – Sonia és Robert Delaunay, Viera da Silva és Szenes Árpád, Françoise Gilot és Picasso, Sophie Tauber-Arp és Hans Arp mellett Hajdú István és Luce Ferry, valamint Anna Margit és Ámos Imre munkái is szerepeltek a művész házastársak és partnerek páralel alkotásainak bemutatóján.

¶ Pán nemcsak Anna Margittal, hanem a néhai Ámossal is közeli barátságban volt. Egykori, még Budapesten bővített képzőművészeti gyűjteményének anyagában több kiváló mű szerepel a házaspártól, ezek közül néhányat Iványi Bianka az *Artmagazin*-ban publikált.⁸ A jelenleg magángyűjteményben lévő, Pán-hagyatékából származó Ámos-művek közül kvalitásával kiemelkedik egy gouache és egy papírra temperával festett kép. Egy másik, egykor szintén Pán tulajdonában lévő képén Ámos Imre jellegzetes, sapkát viselő önarcképfigurája mögött múzsája, Anna Margit tűnik fel. Pán Anna Margittól, Ámos özvegyétől is vásárolhatta, illetve kaphatta a műveket, de elképzelhető, hogy magától a festőtől kerültek hozzá. Egy, a Mezei Gábor (Pán Imre fia) gyűjteményéből származó levélben, amelyet 1944. június 6-án Ámos küldött Pán részére, felajánlást tett barátjának, keresse fel őt a Dohány utca 57. szám alatti otthonában, hogy kiválassza és elvigye néhány művét. Valószínűsíthető, hogy ezek közül több Ámos-munka megegyezik azokkal, melyeket Pán az általa működtetett Andrassy úti Művészboltban 1947. január 16. és 31. között *Ámos Imre utolsó grafikai* címmel kiállított.

¶ Pán Imre 1958 februárjában megrendezett *Miroirs de papier* című kiállításán Anna Margit munkáit is szerepeltette, majd a festőnő alkotásait a következő években is több alkalommal csoportos, illetve egyszer egyéni kiállításon is bemutatta.⁹ Joggal feltételezhető, hogy az Anna Margit által személyesen 1958-ban Párizsba vitt munkák közül néhányat a festő Pánnak adott, egyrészt a további kiállításokon való részvétel reményében, valamint barátja érte tett munkáját igyekezhetett ily módon meghálálni. Közéjük tartoznak a hagyatékban megmaradt, „fej-sorozatba” illő, groteszk bábuképek is, amelyek Anna Margit munkásságának talán legerősebb időszakában, az Európai Iskola alapítását követő tíz évben készültek. A magyar festő munkájáról találóan jegyzi meg a francia *Arts* magazin május 28-i számában az „M.-T. M.” monogramú szerző: „Anna Marguite apró

joggal feltételezhető, hogy az Anna Margit által személyesen 1958-ban Párizsba vitt munkák közül néhányat a festő Pánnak adott, egyrészt a további kiállításokon való részvétel reményében, valamint barátja érte tett munkáját igyekezhetett ily módon meghálálni

M.
Pán Imre.

Visszaérkezésem után Káa Erdős tájékoztatott a galériával folytatott megbeszéléseiről.

Elnézést kérek, hogy személyesen nem lehettem jelen, de a közöttünk fennálló ellentétek olyanok, hogy helyesebbnek véltem, ha kikapcsolom személyemet egy tájékozódó jellegű megbeszélésből, amelynek még ebben a formában is csak azért tettem eleget, mert a galéria levelét nem Te irtad alá. Részemről tisztára udvariasági gesztus volt, hogy megkértem Káa Erdőst, hogy tájékozódjon, aki igazán nem érdemelte ki, hogy azzal legyen vádolva, hogy "Vajdán vagyonekat akar keresni"... Egyébként ez a vád Vajda Julia és felém legalább olyan nevetséges mint mindazok a vádak, amelyekkel egy év óta táplálod hazai környezetedet. Legjobb tudomásom szerint soha nem voltam sem gyűjtő sem kereskedő és a jövőben sem szándékozom másból élni, mint ezidáig, de mint ahogy a múltban úgy a jövőben is tiltakozni fogok az ellen, hogy Vajda úgy legyen kezelve, mint aki még él és dolgozhat.

-Lehet, hogy igazad van abban, hogy legalább 10 év kell még Vajda művészetének megismertetéséhez, de lehet, hogy tévedsz és nem 10, de 30 év kell... A jó művek tovább is életben maradnak. Könnyen meglehet, hogy kevesebb idő is elég: belgiumi tapasztalataim erre utalnak és a Palais des Beaux-Arts és az Amsterdami Stedelijk muzeum kiállítási tervai, ami Vajdát illeti. Nekünk e pillanatban ez egyelőre elég.

Mindenki másnak, akinek Vajda szivügye, csak közösséggel tartozunk fáradozásaiért s így a galerie La main gauche-nak is, még akkor is, ha tárgyalásaink eredménytelenek maradtak.

Epinay S/ Seine. 1958: április 30.

Bálint Endre.

Csavarog, onkrame,
néllél? Wagon síctel
most benéltem kel
s' másis ror, mert síndel
er idó nichelás aj.
s' s' lepot Mildy ked
les Pankin, Peller s'
liss - mezid
Anna Mann.

M

Jure Pau

rue Alexandre Parodi 3

Paris 10^e

vonásokkal fest fantasztikus lényeket. Költészet és humor, gyengédség és nyugtalanság vannak jelen az álmok között egyensúlyozó alakokat ábrázoló festményein.” Néhány mondatban ennél találóbban és érzékletesebben nem is elemezhetnénk Anna Margit egyszerű, de annál poétikusabb és ironikusabb alakjait. A francia közönség számára neve és festményei bár újdonságként hatottak, stílusának a COBRA-csoporthoz, az Art Brut-höz vagy a szürrealizmushoz is kapcsolódó jegyeivel, témáival könnyedén érezhetek rokonszenvet.

¶ Az 1957-ben személyesen kivitt, a számára kiküldött vagy a Párizsba kiutazó magyar művészek által nála hagyott, jellemzően grafikai munkák lehetőségét kínálták Pán számára, hogy kiállításain egy-egy magyar mű szerepeljen, akár Párizsban, akár más európai helyszínen. Az 1959-ben *Contemporary French Art (École de Paris)* címmel megrendezett grafikai kiállítás művei közé¹⁰ Pán saját kollekcijából kölcsönadta Anna Margit és Korniss Dezső egy-egy művét barátja, Seiden Gusztáv¹¹ (1900–1992) frissen nyíló londoni műkereskedésében, a Chiltern Art Galleryben (Chiltern Street 10.) megrendezett csoportos kiállítására. Seiden és Pán ezt követően is tervezett közös kiállításokat, például Kassák Lajos ottani bemutatóját, a Galerie Denise René-beli tárlatát követően. Sajnálatos módon ez a terv nem valósult meg.¹²

FELAJÁNLÁS A BUDAPESTI SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM RÉSZÉRE¹³

¶ Pán az 1957-es kiutazásakor készített tervében már megfogalmazta azt az elképzelését, hogy fontosnak tartaná egy nagyobb nemzetközi grafikai anyag budapesti bemutatását a külföldön élő magyar művészek segítségével. Ezt a szándékát saját gyűjteményének bővülésével, valamint a franciaországi művészbarátai szintén nagylelkű felajánlásának köszönhetően két évvel később már hivatalos levélben terjeszti a párizsi Magyar Intézet felé: „Megismétlem személyesen tett következő felajánlásomat: felajánlok egy francia és az École de Paris-hoz tartozó képzőművészeti kiállítást 1960 tavaszára Budapesten; a kiállítás anyagát januárban adnám át a Magyar Intézetnek és azt a kiállítás bezárása után a budapesti Szépművészeti Múzeumnak ajándékoznám. (...) az ajándékozás feltétele a kellő komolysággal megrendezésre kerülő kiállítás; e levél aláírója a katalóguson a kiállítás rendezőjeként kíván szerepelni és azt kéri, hogy a kiállítást Kassák Lajos nyissa meg. (...) Közöltem továbbá az Intézettel, hogy februárban kiállítást rendezek Denise René galériájában Kassák Lajos műveiből és szeretném, ha a meghívón, az egyébként világhírű neveket tartalmazó rendezőség mellett, a Magyar Intézet is szerepelne. (...) Kérem továbbá az Intézetet, hogy

felajánlok egy francia és az École de Paris-hoz tartozó képzőművészeti kiállítást 1960 tavaszára Budapesten; a kiállítás anyagát januárban adnám át a Magyar Intézetnek és azt a kiállítás bezárása után a budapesti Szépművészeti Múzeumnak ajándékoznám. (...) az ajándékozás feltétele a kellő komolysággal megrendezésre kerülő kiállítás

ANNA MARGUITE

LA MAIN GAUCHE
1, RUE THÉRÈSE, 1
PARIS (1er)

Téléphone : RChêne 96-27

Elle existe une peinture posthume, par opposition à la peinture classique ou à la peinture tout court, Anna Marguite en fait partie. Ce genre, qui relève de l'imagerie autant que de l'expressivité, exige l'humilité et l'amour des choses. Cela n'a rien à voir avec la représentation formelle. La relation d'Anna Marguite est évidente : elle s'appelle Odilon Redon, Chagall, Klee. Son travail de petites filles, de dessins s'est pas indifféremment à la peinture de notre époque. Au contraire, ils se rattendent à la peinture, d'instinctive l'École de Paris. Anna Marguite fit d'ailleurs partie de l'École Européenne, fondée et dirigée par l'écrivain Louis-François. L'évaluation d'Anna Marguite s'efforce clairement. Partie de l'expressivité, elle rejoint un langage qui rappelle Picasso (dans les portraits) puis elle se dirige vers la simplicité des formes. Malheureusement elle tend vers l'abstrait, dont les formes remplacent les premières données.

La Main Gauche.

VERNISSAGE

LE VENDREDI 26 OCTOBRE 1958
de 17 heures à 20 heures

1, Rue Thérèse - PARIS (1er)
(Opp de la Fontaine "Voltaire")

EXPOSITION DU 24 OCTOBRE
AU 8 NOVEMBRE 1958

Entrée libre, de 10 h. à 19 h. 30 sauf le dimanche

On croit saisir la raison, mais c'est l'innocence qui nous anime. C'est vrai surtout pour des artistes tels qu'Anna Marguite, qui ne peint que ses indications intérieures. En 1948, à l'exposition de l'École Européenne, j'ai présenté ses œuvres en ces termes :

Un jour, l'achetier des gâteaux à son fils et, sortant de la pâtisserie, je tremble précipitamment dans mes vagues le paquet, symbole de la joie. Soudain, une vitrine défoncée, renversant une vieille femme. En une seconde, les couleurs sombres des débris au chocolat se transforment en couleurs et, sous le papier transparent, le carton prend l'aspect d'un marbre bleuâtre.

C'est possible ainsi qu'il faut comprendre la peinture d'Anna Marguite : objets et personnages, sous leurs formes abstraites, recouvrent une signification dramatique. À la cuisine, préparant le dîner, Anna Marguite aperçoit-elle des pommes de terre et un bœuf de porcel ? Elle prie alors une poupée dont la tête est rejetée en arrière, le corps transparent d'une rose. Le tableau s'intitule « L'Amour », ou « La Grâce ».

Imre PÁK.

Anna Margit kiállítási leporellója 1958 októberéből (Galerie La Main Gauche), Pán Imre szövegével Magángyűjtemény

ha lehetősége van rá, sűrűsége meg Kassákék útlevelének kiadását, hogy idejekorán megérkezessenek és résztvehessenek az előkészületekben is.”¹⁴

*kiemelt tisztelettel
igyekezett ápolni
a Kassákkal való
kapcsolatát,
valamint mindent
megtenni a művész
párizsi kiállításai
megvalósításáért,
Kassákot az
Európai Iskola
fennállásának
időszakában, úgy
azt követően is
a magyar művészeti
élet legkiemelkedőbb
figurájának
és a legfontosabb
külföldi
kapcsolatokkal
rendelkező
barátjának
tekintette*

¶ A Párizsban néhány éve új egzisztenciát felépítő, magát immáron véglegesen emigrációban pozicionáló Pán kiemelt tisztelettel igyekezett ápolni a Kassákkal való kapcsolatát, valamint mindent megtenni a művész párizsi kiállításai megvalósításáért.¹⁵ Kassákot az Európai Iskola fennállásának időszakában, úgy azt követően is a magyar művészeti élet legkiemelkedőbb figurájának és a legfontosabb külföldi kapcsolatokkal rendelkező barátjának tekintette. A Denise René galériájában 1960-ban megrendezett kiállítás leprellőjének 5. oldalán látható Kassák-festmény¹⁶ Pán Imre tulajdonába került, ennek örömteli megszerzéséről egy márciusi levelében számol be a mesternek:¹⁷ „Denise René és Vasarely személyesen is megköszönik a képet, nagyon örültek neki – én is hálásan köszönöm a magamét és a legkevésbé sem veszem fizetségnek. A katalógusban szereplő magas képet választottam, egyik legjobb művét – végtelenül kedvesen engedték át az első választást és ez jó, mert a kép a fejlődő magyar gyűjteményben¹⁸ marad és bizonyára nem egyszer kerül majd kiállításra – ez a gyűjtemény persze nem eladó és valamikor a Musée d'Art Moderne magyar szobája lesz.”

¶ Pán utóbbi félmondatát nyilvánvalóan a Jean Cassou-val, a galéria igazgatójával szerzett jó és (Kassák kiállításából következő) eredményes viszonyára alapozta volna, ám mint kiderült, kissé túlbecsült reményekkel. Írásos hagyatékában több feljegyzést vagy levelet egyelőre a témához kapcsolódóan nem ismerünk, így megállapíthatjuk, hogy a magyar intézmények kihátráló vagy elmaradó válaszáat követően a „magyar kapcsolattartó” szerepe helyett egyre inkább nemzetközi, francia nyelvű bibliofil kiadvány-sorozatok szerkesztőjeként és kiadójaként találta meg a helyét Párizsban.

*1960 után
egyre inkább
elképzelhetetlenné
vált számára
a visszatérés
Budapestre*

¶ Pán Imre kiutazásakor nem lehetett biztos abban, hogy középkorú „újrakezdőként” az akár évekig tartó nélkülözés mellett is a kinnmaradásnál tart majd ki, hogy mennyire eredményesen, az csak később, az 1960-as évek elejére válik világossá. 1960 után egyre inkább elképzelhetetlenné vált számára a visszatérés Budapestre.

¶ A Párizst korábban megjárt és ott újra érvényesülni vágyó (egykori) magyar művészbarátainak elismertetéséért való olykor küzdelmes tevékenysége, amelynek során gyakran üzleti érdekeken felülemelkedve képviselte a nyugat-európai művészeti színtéren az általa arra érdemesnek tartott alkotókat, mai szemmel szinte egyedülálló külföldi „magyar” eredmény. Vajda, Kassák, Ámos, Anna Margit művei ezekben az években mégiscsak láthatók voltak Párizsban, megvalósítva ezzel az Európai Iskolához tartozók egykori nagy álmát, európai terveit, és ez egyedül Pán Imre karizmájának, kitartásának volt köszönhető.

Jegyzetek

- [1] A tanulmány nem vállalkozik Pán teljes franciaországi hagyatékának magyar vonatkozásait tételesen tárgyalni. Ezen munkát a szerző készülő doktori disszertációjában végzi el. (Pócs Veronika: *Pán Imre (1904–1972) életművének feldolgozása, különös tekintettel a francia emigrációban töltött évekre*. ELTE BTK, a dolgozat várható elkészülési ideje: 2020. december).
- [2] Pánnak az emigrációját követő, az otthoni művészekkel való kapcsolatáról elmondható, hogy kezdetben, nagyjából 1960-ig még erős elköteleződést, ragaszkodást mutatott budapesti művész- és értelmiségi barátai irányában, és terveinek többségében még magyar művészek nevei szerepeltek. Ugyanakkor számos kellemetlen és kiábrándító tapasztalatot szerzett akár egykori legközelebbi barátaitól is. Így egyre inkább az újonnan megismert nemzetközi művészekkel való kooperáció felé fordult. Pán maga így számol be erről egy levelének részletében fiának, Mezei Gábornak: „A többi magyarral nem tudok semmire jutni. Hidd el, nem igazán érdekesek. Persze ez nem vonatkozik Hajdura és Vasarelyre, aki 30 éve él itt.” Az 1960-as évektől a saját maga által alapított kiadványaiba (*Signe, Morphèmes, Mini-Musée, Préverbes*) a magyar származású művészek közül valóban csak a már régebb óta Párizsban dolgozó alkotók, mint Hajdu István, Szenes Árpád, Victor Vasarely műveit válogatta be.
- [3] Magángyűjteményben.
- [4] Mezei Gábor tulajdona.
- [5] Kozák Gyula: Vajda Júlia – Vajdáért (I) *Holmi*, 2012. 8. sz. 952–972., valamint Kozák Gyula: Vajda Júlia – Vajdáért (II) 1941–1982/86. Újra itthon, *Holmi*, 2012. 9. sz. 1106–1115.
- [6] Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre, 2018. 11. 11.–2019. 03. 31. Kurátorok: Petőcz György, Szabó Noémi.
- [7] „Ha te nem óhajtasz résztvenni (sic!), úgy mindenképpen el kell juttatnod hozzám a Vajdákat. Ezeket a galériában is bemutatathatnám. Egy Vajdát (rajzot) mindenképpen szeretnék kiállítani, az első kiállításomon (*Dessins de Picasso, Léger etc.*)” Pán Imre levele Bálint Endrének, Epinay-be, 1957 őszén. Magángyűjteményben.
- [8] Iványi Bianka: A Pán-Mezei-gyűjtemény. A modern magyar művészet (papír)lapjain keresztül, *Artmagazin*, 2004. 3. sz. 62–67. és Iványi Bianka: A Pán-Mezei-gyűjtemény II. Pán Imre franciaországi tevékenységének tükrében, *Artmagazin*, 2004. 4. sz. 62–64.
- [9] Ezt a tárlatot szintén a La Main Gauche Galériában rendezték meg, 1958. október 24. és november 8. között, természetesen Pán segítségével. Kiállításához négyoldalas leporelló is készült, Pán írásával és a galéria bevezetőjével.
- [10] A további kiállítók névsorában szereplők tulajdonképpen azonosak a Pán által rendszeresen foglalkoztatott művészekével (egyben barátaival is), tehát valószínűleg a magyar alkotók mellett az ő kölcsönadásából szerepeltethető munkák: Marcelle Cahntól,

Henri Goetzről, Christine Boumeestertől, Jacques Doucet-tól, Vladimir Jahltól és Karskayától. A tárlat március 12-től március 31-ig volt megtekinthető.

- [11] A jómódú textilkereskedő, Seiden Gusztáv egykor, még budapesti évei alatt fotóművészként és a Szép utcában üzemeltetett régiségkereskedése vezetőjeként is ismert volt művészkörökben. Életművét 1991-ben a Józsefvárosi Galériában mutatták be, ehhez katalógus is készült.
- [12] Pán Kassáknak címzett, 1959. szeptember 22-én küldött levelében így szerepel a londoni terv: „Vasarely azt szeretné, ha a kiállítást el lehetne vinni néhány más városba: végtelenül örült, amikor azt mondtam neki, hogy én ki tudom állítani Párizs után Londonban – Seiden ehhez már hozzájárult, de nem akartam addig írni róla, amíg a párizsi kiállítás létre nem jött. Vasarely annyira föllekesedett ettől, hogy kijelentette, a belgiumi kiállítást létrehozza ő.” A levél magángyűjteményben található.
- [13] 1959. október 3-án kelt levél (magángyűjteményben).
- [14] A donáció és a hozzá tervezett kiállítási projekt nem valósult meg, de valamelyest az eredeti elképzelés céljait pótolta az 1968-ban *Modern francia grafika* címmel, a budapesti Szépművészeti Múzeumban Passuth Krisztina által megrendezett tárlat, amelynek keretében Pán fiának, Mezei Gábor (apja által Párizsból küldött lapjaival) és Mezei Árpád gyűjteményéből származó grafikák is szerepeltek. Ezek közül többet a múzeum később meg is vásárolt a Grafikai Gyűjtemény számára.
- [15] Barátságuk a bécsi MA folyóirat működése idejéből datálható. Pán írását először a lap 3–4. számában megjelent „pesti antológiája” (amelyet a lap magyarországi munkatársainak műveiből válogattak össze) közölte. A fiatal, ekkor még magát kizárólag csak költőként aposztrofáló Pán Imre ugyanakkor részt vett Kassák lapjának budapesti illegális terjesztésében is. Mind a Kassák Múzeum gyűjteményében, mind pedig magángyűjteményekben őrzött levelei között számos, Kassáknak írt beszámolóját ismerjük, amelyekben értesíti a Denise Renével, a párizsi Magyar Intézettel, a Pen Clubbal, a párizsi magyar művészekkel vagy a kiállítás megvalósításának másik kulcsfigurájával, Victor Vasarelyvel való közös szervezésük aktuális fázisairól.
- [16] Bár Kassák nem datálta a képet, de a katalógus utolsó oldalán lévő kis összefoglaló szöveg tanúsága szerint a kiállított művek mind „frissek”, tehát 1957–58-ban készültek.
- [17] Kassák Lajos levele Pán Imrének 1960. február 18-án, melyben a következőt írja: „Mme Denise Renének és Vásárhelyinek hálám kifejezésekképpen felajánlottam, hogy a maguk részére tetszésük szerint válasszanak ki egy-egy darabot a kollekcióból. Válaszuk még erre az ajánlatomra sem érkezhetett meg. De itt van az alkalom, hogy Magának is megtegyem ezt az ajánlatot, és megkérjem, hogy segítő közreműködéséért Maga is válasszon ki tetszése szerint egy darabot. Ezt azonban ismét ne vegye »fizetségnek«, hanem köszönetem jelének.” A levél magángyűjteményben található.
- [18] Pán itt saját gyűjteményére gondol, melyet 1957-es emigrációját követően kezdett bővíteni.

Ary Scheffer egykori háza, ma Musée de la Vie romantique Párizsban